

MEANDER

ROK LXXXVII 2022: s. 181–186
ISSN 0025-6285
DOI: 10.24425/meander.2022.142257

PRZEMYSŁAW SOŁGA

ORCID: 0000-0002-0670-8857

e-mail: przemyslaw.solga@gmail.com

Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

STAROŻYTNY EGIPT W DOBIE CHRZEŚCIJAŃSKIEJ*

ANCIENT EGYPT IN THE AGE OF CHRISTIANITY

Streszczenie: Recenzja książki Ewy Wipszyckiej pod tytułem *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu*.

Słowa kluczowe: historia starożytna; chrześcijaństwo; Egipt

Summary: A review of Ewa Wipszycka's Polish-language book *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu* (*Christianity in Ancient Egypt*).

Keywords: ancient history; Christianity; Egypt

---

* Ewa Wipszycka, *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2018 (Źródła Monastyczne. Monografie 7), 562 s.

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

Historia Kościoła w czasach starożytnych jest już co prawda dobrze udokumentowana i opisana, także dzięki Autorce recenzowanej książki, lecz na światło dzienne wychodzą coraz to nowe fakty, dając pole do interpretacji i, co może bardziej istotne, reinterpretacji dotychczasowych ustaleń. Egipt (i wydzielone z niego miasto Aleksandria, stanowiące *de facto* odrębny byt polityczny; w recenzowanej książce traktowane *in gremio*) był wyjątkową prowincją rzymską z wielu powodów. Przede wszystkim stanowił spichlerz i zaplecze gospodarcze dla Rzymu, którego obywatele odnosili się jednak z rezerwą do samych Egipcjan, podkreślając ich głęboką odrębność kulturową. Egipcjanie stworzyli jedną z najbardziej oryginalnych cywilizacji w historii, a cechą charakterystyczną ich religii było swoiste balansowanie na granicy politeizmu i monoteizmu¹. Być może to właśnie odchylenie w kierunku monoteizmu obok uwarunkowań geograficznych sprawiło, że religia chrześcijańska zaadaptowała się w tym kręgu kulturowym bardzo szybko, jeśli nie najszybciej spośród wszystkich prowincji rzymskich. Egipski synkretyzm religijny przejawiał się na wielu płaszczyznach, nawet jeśli w cesarstwie wschodniorzymskim politeizm był bardziej umocniony w posadach aniżeli monoteizm², a w samym Egipcie miał on się dobrze zwłaszcza w północnej jego części³.

Ewa Wipszycka jest znaną i cieszącą się międzynarodowym uznaniem badaczką dziejów starożytnych, głównie antycznej Grecji i schyłku antyku, historyczką związaną przez wiele lat z Uniwersytetem Warszawskim, gdzie w grudniu 2021 r. odbyła się uroczystość odnowienia jej doktoratu. W centrum jej zainteresowań naukowych leży historia chrześcijaństwa w starożytnym Egipcie, wśród ostatnich jej prac można wspomnieć te dotyczące wspólnot zakonnych w tej krainie w IV–VIII wieku, a także Kościoła w Aleksandrii⁴. Była także kierowniczką niedawno zakończonego projektu poświęconego mnichom i wspólnotom monastycznym we wschodniej części Morza Śródziemnego od IV do VIII wieku n.e.,

---

¹ Zob. E. Hornung, *Jeden czy wielu? Koncepcja Boga w starożytnym Egipcie*, przeł. A. Niwiński, PWN, Warszawa 1991.

² Zob. W. Dziewulski, *Zwycięstwo chrześcijaństwa w świecie starożytnym. Zarys*, Ossolineum, Wrocław 1969, s. 132.

³ *Ibid.*, s. 129.

⁴ By wymienić tylko książki wydane w serii „JJP Supplements”: E. Wipszycka, *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe–VIIIe siècles)*, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2009; ead., *The Alexandrian Church. People and Institutions*, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2015; ead., *The Second Gift of the Nile. Monks and Monasteries in Late Antique Egypt*, przeł. D. Jasiński, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2018.

finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁵. Recenzowaną pracę można uznać za *opus magnum* i zwieńczenie kariery naukowej historyczki, niejako dopełnienie i podsumowanie wcześniejszych prac Autorki.

Książka została podzielona na trzy części: *Dzieje Kościoła hierarchicznego* (rozdziały 1–8), *Instytucje* (rozdziały 9–22) i *Źródła* (s. 473–514). Brak bibliografii na samym końcu pracy; zamiast tego pod koniec każdego z rozdziałów otrzymujemy wskazówki bibliograficzne wyselekcjonowane przez Autorkę, liczące od kilku do kilkunastu pozycji, często obcojęzycznych (w językach angielskim, niemieckim lub francuskim). Autorka zdaje sobie sprawę z tego, że nie na wszystkie zadawane przez siebie pytania badawcze jest w stanie znaleźć odpowiedź z uwagi na ograniczoną bazę źródłową, praca ma więc raczej charakter otwarty, podpowiada czytelnikowi ścieżki dalszych poszukiwań. Bynajmniej nie umniejsza to jej wartości, gdyż publikacja jest oparta na aktualnym – nawet jeśli wciąż w dużym stopniu niepełnym – stanie wiedzy. Pomocny jest bardzo rozbudowany indeks, ujmujący w gruncie rzeczy trzy spisy w jednym: rzeczowy, indeks nazw własnych i indeks imion. Myślę, że bardziej dogodne dla czytelnika byłoby jednak sporządzenie trzech osobnych indeksów.

W ostatniej części pracy Wipszycka szczegółowo opisała teksty i materiały źródłowe, które wykorzystała przy jej pisaniu. Autorka podkreśla, że „żaden z Kościołów antycznego świata nie ma równie imponującej dokumentacji swej historii” (s. 473). Przy tak ogromnym wyborze materiałów konieczna jest jednak ich subiektywna selekcja, czego Autorka oczywiście dokonała. Wipszycka stwierdza wprost, że aby w pełni wykorzystać bogactwo źródeł historiograficznych do poruszanego tematu, należy władać biegle językiem arabskim, koptyjskim, syryjskim, ormiańskim, gruzińskim i etiopskim, sama zaś najczęściej korzystała z przekładów, weryfikując dzięki pomocy przyjaciół ich wartość pod kątem merytorycznym. Niewiele jest natomiast możliwości korzystania ze źródeł archeologicznych, gdyż budowle sakralne z tamtego okresu szybko się rozpadały i były zastępowane innymi (*ibid.*). Pozostaje zatem oparcie się na źródłach pisanych, których obiektywizm i prawdziwość należy poddać krytycznej ocenie, zestawiać i porównywać je ze sobą, a także z innymi typami materiałów źródłowych. Jako jeden z czterech rodzajów źródeł, z których korzystano przy pisaniu pracy, obok historiografii, pism normatywnych i źródeł dokumentowych Autorka wymienia hagiografię. Zauważa, że tego typu teksty w toku transmisji – przepisywane przez kolejnych użytkowników – nieustannie się zmieniały, a tych zmian dokonywano umyślnie (s. 510–511). Analiza tego typu podań, o ile nadają się do wykorzystania w pisaniu pracy, wymaga od historyka wyjątkowej czujności, obszernej wiedzy pozaźródłowej, a także intuicji. Ta niepewność, nieufność co do wartości poznawczej źródeł i wynikający z nich autokrytycyzm zaznaczają się w narracji Autorki, na przykład: „Zastanawiam się, czy można wierzyć Sofoniuszowi, kiedy rejestruje obecność nieortodoksyjnych chrześcijan w Kościele” (s. 188); „Efekt moich poszukiwań nie jest imponujący” (s. 197).

Ramy chronologiczne pracy mieszczą się między I a VIII wiekiem n.e., a więc już wyłącznie w epoce chrześcijańskiej. Szkoda, że Autorka nie sięgnęła wstecz i nie odwołała się do henoteizmu i elementów monoteizmu przejawiających się w wierzeniach egipskich.

⁵ Zob. stronę <http://monks.uw.edu.pl/> (dostęp 25 października 2022).

Czy wspomniany wyżej fakt, że religia egipska posiadała pewne inklinacje monoteistyczne, mógł być czynnikiem, który wpłynął albo wręcz zaważył na tym, że Egipcjanom łatwiej było przyjąć monoteistyczną religię chrześcijańską? Być może w późniejszym okresie Koptowie szybciej chłonili religię muzułmańską z racji tego, że była silnie monoteistyczna. Szkoda, że Autorka nie zadaje w swojej opasłej książce tego typu pytań i nie próbuje znaleźć na nie odpowiedzi. Chrześcijaństwo w starożytnym Egipcie to zagadnienie historyczne, ale też filozoficzne i religioznawcze, a w trakcie lektury odniosłem wrażenie, że Wipszycka koncentruje się wyłącznie na historycznym kontekście, zatracając potencjał interdyscyplinarnych i komparatystycznych studiów nad poruszaną tematyką. Być może ze względu na mnogość przytaczanych tematów i zakres chronologiczny nie było na to miejsca, jednak są rozdziały w pracy, w których moim zdaniem było to wielce wskazane. Autorka pisze przecież, że wśród przedstawicieli egipskiej elity „obok tych, którzy pozostali wierni danym kultom, byli tacy, o wiele liczniejsi, którzy wybierali chrześcijaństwo” (s. 309). A elita była lepiej wykształcona, także jeśli chodzi o wiedzę religijną. Schyłek starożytności rzecz jasna nie zamyka także rozwoju chrześcijaństwa w tamtym regionie, a resztki kultu pogańskiego z ery przedchrześcijańskiej były żywotne jeszcze w czasach Justyniana Wielkiego i po podboju arabskim⁶.

Jeśli chodzi o ramy geograficzne, Autorkę interesuje cały obszar Egiptu, choć badając okres mniej więcej do II wieku n.e. siłą rzeczy skupia się wyłącznie na Aleksandrii, która stanowiła odrębny byt polityczny i kulturowy. Jednak już w następnym wieku patriarchat aleksandryjski rozciągnął swoje wpływy na tereny wykraczające daleko poza stolicę. Niemniej to ona była kolebką chrześcijaństwa w tamtejszym regionie; pierwsi wyznawcy Chrystusa pojawili się w niej prawdopodobnie jeszcze za jego życia i napływali bezustannie wraz z diasporą żydowską (s. 26). Wiarę chrześcijańską miał wedle podań zanieść do Aleksandrii Marek Ewangelista (s. 28–35).

Egipcjanie byli ludem bardzo religijnym, na co zwrócił uwagę już Herodot (II 37), i jak podkreśla Andrzej Małkiewicz, „nawet gdy porzucili dawne wierzenie i przyjęli chrześcijaństwo, a potem islam, pozostali szczególnie religijnie zaangażowani, tu działali najwybitniejsi teolodzy, rodziły się ruchy głębokiej pobożności i toczono gwałtowne spory o prawdy wiary”⁷. Przy okazji uwag o sanktuariach pielgrzymkowych, o których Autorka pisze w rozdziale 13, warto byłoby wspomnieć o tym, że ruch pielgrzymkowy był świetnie rozwinięty w Egipcie w erze przedchrześcijańskiej; wspomniany już Herodot pisał, że do sanktuarium bogini Bastet pielgrzymowało aż siedemset tysięcy ludzi (ibid., 60)⁸.

Autorka przedstawia nowatorskie rozważania na temat przyczyn śmierci Hypatii, znieprawdzonej podobno przez biskupa Aleksandrii, Cyryla, która w 415 r. została zamordowana przez tłum na ulicach stolicy, co odbiło się głębokim echem w całym ówczesnym świecie⁹. Zdaniem Wipszyckiej mało prawdopodobne jest, aby to sam Cyryl zlecił zabójstwo aleksandryjskiej uczoniej. Przede wszystkim zdawał sobie sprawę z autorytetu, jakim się ona cieszyła, a w gronie jej uczniów byli zarówno poganie, jak i chrześcijanie. Hypatia

⁶ Zob. Dziewulski, op. cit., s. 144.

⁷ A. Małkiewicz, *Chrześcijaństwo i islam w rozwoju dziejowym*, Petrus, Kraków 2016, s. 16.

⁸ Por. ibid.

⁹ Zob. Dziewulski, op. cit., s. 128.

nie angażowała się także w „reakcje pogańskie” wymierzone w szerzący się kult chrześcijański. Autorka skłania się raczej ku stwierdzeniu, że inicjowane wcześniej przez Cyryla awantury przyczyniły się do podniesienia nastrojów, a podburzony tłum stracił panowanie nad swoim zachowaniem (s. 143–144). Zajmuje więc inne stanowisko niż Maria Dzielska, która wskazywała na Cyryla, darzącego Hypatię wyjątkową awersją, jako głównego inicjatora tego strasznego mordu¹⁰, za który nikt zresztą nie poniósł kary. Wipszycka zaznacza, że pisma Sokratesa, negatywnie oceniającego poczynania Cyryla, „są dalekie od chłodnego obiektywizmu” (s. 142), a to między innymi na jego opinie powołuje się Dzielska, przekonując o winie Cyryla Aleksandryjskiego. Zdaniem Wipszyckiej zabójstwo Hypatii to raczej pokłosie konfliktu politycznego, w który angażował się Cyryl, nie zaś religijnego, jak chcieliby niektórzy badacze (s. 322).

Autorka nie dokonuje analizy cywilizacyjnych przeskoków, jakie dokonywały się wraz z rozwojem nowej religii, a dotyczy to zwłaszcza początków chrześcijaństwa i stopniowego wyparcia przez nie kultury czy też ogólniej cywilizacji pogańskiej w starożytnym Egipcie. To właśnie chrześcijaństwo nietrudno uznać za katalizator upadku tej oryginalnej cywilizacji, która w szczątkowej formie przetrwała jeszcze do VII wieku. Takiej refleksji brakuje mi w *stricte* historycznym ujęciu Wipszyckiej najbardziej. O cesarzu Justynianie Wielkim Autorka wspomina w zaledwie kilku zdaniach, tymczasem to za jego rządów zlikwidowano świątynię Izdy na wyspie File – ostatnie bodaj ogniwo łączące Egipt z pradawną kulturą. Synkretyzm religijny Egipcjan, tak charakterystyczny dla starożytnego świata, również jest słabo wyeksponowany w książce, a wiadomo przecież, że kult maryjny nakładał się na kult Izdy. Pierwsi mnisi cenobicy wywodzili się też prawdopodobnie z grona egipskich kapłanów lub ich dzieci. Tradycyjna egipskość wyraźnie podupadła w III wieku, cesarze rzymscy nie pretendowali do roli faraonów, na początku tego wieku zmarły też staroegipskie kultury grobowe. Autorka nie zagłębia się zbyt w te kwestie.

Wipszycka w swojej pracy skupiła się przede wszystkim na faktografii, a taka forma, biorąc pod uwagę jej rozpiętość chronologiczną i liczbę podawanych informacji, może być dla pewnej grupy czytelników nużąca. Faktografia dominuje nawet wtedy, gdy Autorka przybliży kulisy sporów doktrynalnych oraz sylwetki chrześcijańskich teologów, takich jak Orygenes. Zagłębienie się w teologiczny i psychologiczny aspekt ekspansji chrześcijaństwa mogłoby jednak umożliwić lepsze zrozumienie procesu, w którym dokonywały się opisywane przez Autorkę zmiany. Wipszycka jak gdyby na dalszy plan odsuwa ogromny dorobek teologiczny egipskiego chrześcijaństwa z tamtego okresu, a dość wspomnieć, że to właśnie środowisko aleksandryjskie, a zwłaszcza nauki Orygenes, zadało ostateczny cios millenaryzmowi, czyli przeświadczeniu (uzasadnianemu biblijnie) o mającym nadejść tysiącletnim panowaniu Chrystusa na ziemi, uprzedzającym paruzję, czyli jego ponowne przyjście¹¹.

Recenzowana książka jest obszernym i wartościowym dziełem, stanowiącym kompendium wiedzy na temat rozwoju chrześcijaństwa w starożytnym Egipcie, a zwłaszcza w Aleksandrii. Jest także zwieńczeniem i podsumowaniem badań Ewy Wipszyckiej w ję-

¹⁰ M. Dzielska, *Hypatia z Aleksandrii*, wyd. III, Universitas, Kraków 2010, s. 169.

¹¹ Zob. T. Skibiński, *Miejsce i rola Apokalipsy św. Jana w początkach millenaryzmu chrześcijańskiego*, Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny 20, 2000, nr 4 (118), s. 52.

zyku polskim; należy docenić, że pamięta ona o polskich czytelnikach, publikując w ostatnich latach serię prac przeznaczonych do zaistnienia w międzynarodowym dyskursie naukowym. Temat jest atrakcyjny dla większej grupy czytelników-niespecjalistów, ale tom nie jest opracowaniem *stricte* popularnym. Autorka skupia się przede wszystkim na przytaczaniu faktów, ich genezy i konsekwencji, których jest bardzo wiele, zważywszy zwłaszcza na ramy chronologiczne książki i wielość poruszanych wątków, stąd sięgać będą po nią zapewne przede wszystkim pasjonaci i osoby zajmujące się badaniem omawianej tematyki. W pracy jest co prawda wiele pytań, które Autorka pozostawia bez odpowiedzi, wiele domysłów i poszlakowych informacji, jednak wiedza o starożytnym Egipcie, o rozwoju chrześcijaństwa w tamtym regionie – pomimo pokażnej literatury, zwłaszcza obcojęzycznej – siłą rzeczy jest i pozostanie niepełna. Na podstawie tej fragmentarycznej wiedzy czytelnik może budować własne interpretacje i próbować dostrzec szerszy obraz, w czym na pewno pomoże mu recenzowany tom.

Argumentum

Censura libri Evae Wipszycka de aetate Christiana in historia Aegypti antiquae.

Bibliografia

- Dzielska, M., *Hypatia z Aleksandrii*, wyd. III, Universitas, Kraków 2010
- Dziwulski, W., *Zwycięstwo chrześcijaństwa w świecie starożytnym. Zarys*, Ossolineum, Wrocław 1969
- Hornung, E., *Jeden czy wielu? Koncepcja Boga w starożytnym Egipcie*, przeł. A. Niwiński, PWN, Warszawa 1991
- Małkiewicz, A., *Chrześcijaństwo i islam w rozwoju dziejowym*, Petrus, Kraków 2016
- Skibiński, T., *Miejsce i rola Apokalipsy św. Jana w początkach millenaryzmu chrześcijańskiego*, Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny 20, 2000, nr 4 (118), s. 40–53
- Wipszycka, E., *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe–VIIIe siècles)*, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2009
- Wipszycka, E., *The Alexandrian Church. People and Institutions*, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2015
- Wipszycka, E., *The Second Gift of the Nile. Monks and Monasteries in Late Antique Egypt*, przeł. D. Jasiński, Raphael Taubenschlag Foundation, Warsaw 2018
- Wipszycka, E., *Chrześcijaństwo starożytnego Egiptu*, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2018